

Ο DESCARTES ΚΑΙ Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΛΑΘΟΥΣ*

Σύμφωνα πρὸς ὅ,τι ἐξαγγέλλει ὁ τίτλος τῆς ὁμιλίας μου «Ὁ Descartes καὶ ἡ ἐννοία τοῦ λάθους», καὶ μὲ πρόθεση νὰ ἔχει ὁ λόγος μου τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ σαφήνεια, θὰ προσπαθῶ νὰ παρουσιάσω, πῶς ὁ Descartes ἐννοεῖ τὸ λάθος καὶ πῶς ἐξηγεῖ τὴ δυνατότητα νὰ συμβεῖ λάθος, ἢ καὶ τί συμβουλεύει πρὸς ἀποφυγὴ λάθους.

Ὁ Descartes, ὁ ἐξαιρετός αὐτός ἄνθρωπος μὲ τὸ δημοκρίτειο ἦθος καὶ τὸ σωκρατικὸ πνεῦμα, παραμένει στὴν Ἱστορία ὡς πρωτουργὸς τῆς μεταμεσαιωνικῆς φιλοσοφίας τῆς Γαλλίας ἢ καὶ ὁλόκληρης τῆς Εὐρώπης, καὶ ὁ βίος του προσφέρεται νὰ διακριθεῖ σὲ τρεῖς περιόδους: πρώτη, διάρκειας εἴκοσι ἐτῶν (1596-1616), ἀπὸ τὴ γέννησή του ἕως τὴν περάτωση τῶν ἐπίσημων σπουδῶν του· δεύτερη, διάρκειας ἐννέα ἐτῶν (1616-1625), μεστὴ ἀπὸ ἐναγῶγια ἠθικοπνευματικὴ ἀναζήτηση καὶ ἀπὸ ἔντονες ἐμπειρίες, ἔκγονες ἀλλεπάλληλων μετακινήσεων του ἀνὰ τὴν Εὐρώπη· τρίτη, διάρκειας εἴκοσι πέντε ἐτῶν (1625-1650), περιεκτικὴ τῶν γόνιμων πνευματικῶν ἐπιδόσεων του καὶ τῆς ἀναγωγῆς του σὲ φιλόσοφο πανευρωπαϊκῆς περιωπῆς. (Ἐκτενέστερα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του, ὅταν ἀπὸ τὸ βῆμα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν στίς 12 Νοεμβρίου 1996 ὁμίλησα μὲ τίτλο τῆς ὁμιλίας «Καρτεσίου βίος καὶ λόγος —Τετρακόσια χρόνια ἐφέτος ἀπὸ τὴ γέννησή του»).

Ἀφιετηρικὴ φάση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Descartes ἦταν ἡ ἀμφιβολία γιὰ τὰ πάντα, ὑπερνικημένη ὅμως καίρια μὲ τὴν ἀδήριτη αὐτοβεβαίωση, ὅτι ὁ ἴδιος, ἐφόσον ἀμφιβάλλει, σκέπτεται, ἄρα ὑπάρχει —κάτι μὴ δεκτικὸ ἀμφιβολίας.

Ὁ φιλοσοφικὸς διαλογισμὸς τοῦ Descartes, ἐπιτελούμενος μὲ βάση τὸ ἀρχιμήδειο αὐτὸ σημεῖο καὶ μὲ χρῆση τῆς προβλημένης ἀπὸ αὐτὸν μεθόδου, κατ' ἀρχὴν τουλάχιστον, ἀλλὰ καὶ μὲ ἀναφορὰ πολὺ συχνὰ στὴν ἰδέα τοῦ Θεοῦ ὡς τέλειου ὄντος, ἐμπνευστικὴ ἐμπιστοσύνης στὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα, δὲν ἀγνοεῖ ὅμως καὶ ὅ,τι ὀνομάζεται λάθος καὶ προβαίνει στὴ διερεύνηση τῆς γενεσιουργοῦ του αἰτίας προπάντων, ἢ καὶ συμβουλεύει γιὰ τὴν ἀποτροπὴ του.

Ἐπιχειρεῖ τὴ φιλοσοφικὴ αὐτὴ διερεύνηση τοῦ λάθους ὁ Descartes διεξο-

* Ὁμιλία τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Κωνσταντίνου Δεσποτοπούλου τὴν 5 Ἀπριλίου 1997 στὸ Συμπόσιο τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Τμήματος Μεθοδολογίας, Ἱστορίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν) γιὰ τὸν Descartes μὲ ἀφορμὴ τὰ 400 χρόνια ἀπὸ τὴ γέννησή του.

δικά στο έργο του μεταφυσικής *Meditationes de prima philosophia* (1561), και ιδιαίτερα στη *Meditatio IV, De vero et falso*, καθώς και στο έργο του *Principia philosophiae* (1644). Βρίσκεται όμως ή έννοια του λάθους και στα έργα του *Regulae ad directionem ingenii* (1628) και *Discours de la méthode* (1637).

Όσα για τή γένεση του λάθους γράφει ό Descartes αποτελοῦν δυσχερέστατο κεφάλαιο τής γνωσιολογίας του. Μάλιστα επικρίθηκε ό Descartes ως πρὸς αὐτά, ὅτι απομακρύνεται ἀπὸ τὰ ιδεώδη τής γνωσιολογίας του, ὅτι ἀναμιγνύει ἀνεπίτρεπτα λογική, ήθική, θρησκεία, μεταφυσική. (Βλ. *Descartes' Wahrheitsbegriff*, von Ernst Cassirer, 1937, Theoria, Göteborg, και ἤδη *Descartes: Philosophische Schriften*, Hamburg, Meiner, 1996, σελ. LIX, LXI, ὅπου ἀναφορὰ στο έργο του Paul Natorp, *Descartes' Erkenntnistheorie*, 1882).

Όρισμός του λάθους εἶναι κάτι δυσχερέστατο. Ἡ προκείμενη δυσχέρεια ἐμφαίνεται και στήν ἀδυναμία ἤδη τής γλώσσας νά ἐκφράσει μέ κυριολεξία τήν οὐσία του. Καί ή ἑλληνική γλώσσα πολιορκεῖ τήν οὐσία του λάθους μέ λέξεις πολλές, κατὰ μεταφορική χρήση τους, ἀντίστοιχες πρὸς διαφορετικές νοητικές προσπελάσεις του.

Ἄς προσέξομε, τί ἀρχικά σημαίνουν οἱ δηλωτικές τής ὀριακῆς αὐτῆς ἔννοιας συνώνυμες λέξεις: πλάνη, σφάλμα, λάθος. Καί οἱ τρεῖς ὑποσημαίνουν ἀρνητικότητα, ἐλλειμματικότητα, και προπάντων ἀπαξία. Ἡ λέξη «πλάνη», ἀπὸ τὸ ρήμα «πλανῶμαι», στὰ νέα ἑλληνικά «περιπλανῶμαι», σημαίνει ἀρχικά μετακίνηση ἀτελέσφορη, δηλαδή μετακίνηση δίχως ἀνεύρεση και πρόσεγγιση τοῦ ἐπιζητούμενου σημείου τοῦ χώρου. Ἡ λέξη «σφάλμα» προέρχεται ἀπὸ τὸ ρήμα «σφάλλομαι» (στὰ λατινικά *fallere*, ὅθεν τὸ ἐπίθετο *falsus*) και σημαίνει ἀρχικά παραπάτημα ή και πτώση, ἀντίστοιχα πρὸς τήν ἀρχική σημασία τοῦ «σφάλλομαι». Ἡ λέξη «λάθος» προέρχεται ἀπὸ τὸ ρήμα «λανθάνω», στὰ νέα ἑλληνικά «διαλανθάνω», και ή ἀρχική σημασία τοῦ ρήματος αὐτοῦ εἶναι «διαφεύγω τήν ἀντίληψη». Ἐφθασε λοιπὸν ή λέξη αὐτή νά σημαίνει «λάθος» στή σημερινή σημασία τοῦ ὅρου, κατὰ χρήση της ἀπὸ τήν ἀποψη ὅχι τοῦ ἀνθρώπινου ὑποκειμένου, ὅπως οἱ λέξεις «σφάλμα» και «πλάνη», ἀλλὰ μᾶλλον ἀπὸ τήν ἀποψη τοῦ νοητικά συλληπτέου ὄντος. Καί ἄρα ή λέξη «λάθος» εἶναι πλησιέστερη πρὸς τήν κυριολεξία για τήν ἐκφραση τής ἔννοιας τοῦ λάθους, συγκριτικά πρὸς τίς λέξεις «πλάνη» και «σφάλμα», χωρίς ἐξάλλου και αὐτή νά ἐκφράζει τήν ἔννοια τοῦ λάθους ἀκέραια.

Ό Descartes, ὅπως διαφαίνεται ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν περὶ τοῦ λάθους (εἰρη λατινικά, εἰρη γαλλικά) διαλογισμῶν του, δέν ἔχει ὡς κύρια πρόθεση νά συλλάβει τήν οὐσία τοῦ λάθους, και νά κατασκευάσει τήν ἔννοιά του, ἀλλὰ ἐπιχειρεῖ προπάντων, ὅπως ἐπισημάναμε ἤδη, μέ ὡσάν δεδομένη τήν ἔννοια τοῦ λάθους, νά διερευνήσει τή γενεσιουργὸ του αἰτία, για νά ἐξηγήσει, πῶς γενικά εἶναι δυνατόν νά συμβεῖ λάθος, και μέ τήν ἐξήγηση αὐτή νά διασκεδάσει κάπως τὸ ἔνο-

χλητικό σκάνδαλο, να περιπίπτει ό άνθρωπος σέ λάθος, ένώ εΐναι προικισμένος μέ θεόδοτη νοημοσύνη.

Στούς φιλοσοφικούς αυτούς διαλογισμούς προβαίνει ό Descartes μέ βάση όχι τόσο τήν έννοια του λάθους, αλλά μάλλον τό βίωμα του λάθους, τό γνώριμο στούς πάντες, ώστε και σάν να μή χρειάζεται ή λογική σύλληψη τής ούσίας του μέ σαφήνεια και εύκρίνεια, και ή αντίστοιχη άρτια έννοιά του. Παρεκβατικά μόλις, στη *Meditatio IV*, ένω ζητείται ή αίτία, ή γενεσιουργός του λάθους, παρέχεται οίονει όρισμός του λάθους, παρουσιάζεται άρα έννοια του, όχι άρτια όμως: «intelligo errorem, quatenus error est, non esse quid reale, quod a Deo dependeat, sed tantum modo esse defectum» (§ 4) και «non enim error est pura negatio, sed privatio, sive carentia cujusdam cognitionis, quae in me quodammodo esse deberet» (§ 5). Δηλαδή, (§ 4) «έννοώ τό λάθος, όσο εΐναι λάθος, ότι δέν εΐναι κάτι πραγματικό, έξαρτώμενο από τόν Θεό, αλλά εΐναι άπλώς κάτι μή κατορθωμένο»· και (§ 5) «διότι δέν εΐναι καθαρή άρνηση τό λάθος, αλλά στέρηση είτε έλλειψη κάποιας γνώσεως ύπαρκτέας μέ κάποιο τρόπο μέσα μου».

Δέν έπηρεάζεται λοιπόν ό Descartes από τήν άρχική σημασία τής παραδοσιακής στα λατινικά λέξεως *error*, ώστε να όρίσει τό λάθος ως πλάνη, δηλαδή ως άτελέσφορη περιπλάνηση του ανθρώπινου πνεύματος, αλλά όρίζει τό λάθος, μέ αντίληψη, έστω μερική, τής ούσίας του: μιá φορά (§ 4), όχι ως κάτι θετικά ύπαρκτό και άρα όχι σέ κάποια συνάρτηση προς τόν θεό, αλλά ως μή κατορθωμένο κάτι· άλλη φορά (§ 5), όχι ως καθαρή άρνηση, αλλά ως στέρηση ή έλλειψη από τή συνείδηση κάποιας ύπαρκτέας σ' αυτήν γνώσεως. Τή μιá φορά λοιπόν ό Descartes χαρακτηρίζει τό λάθος ως άποτέλεσμα κάποιας μή έπιτυχίας, τήν άλλη φορά χαρακτηρίζει τό λάθος, έγγύτερα προς τήν άρχική σημασία τής νεοελληνικής λέξεως «λάθος» ή μάλλον του άρχαίου έλληνικοϋ ρήματος «λανθάνω», ως άπουσία κάπως από τή συνείδηση του ύπαρκτέου μέσα της, άρα ύπαρκτου καθ' έαυτό και προκείμενου σ' αυτήν προς σύλληψή του, αλλά διαφευγμένου από αυτήν.

Ή φιλοσοφική διαίσθηση όδήγησε τόν Descartes προς τήν όρθή κατεύθυνση. Και θα ήταν άρτιος σχεδόν ό κατά παρέκβαση αυτός όρισμός του λάθους, άν πρόβαλλε ό Descartes ως συστατικό του λάθους όχι μόνο τήν άπουσίαν από τή συνείδηση του ύπαρκτέου μέσα της νοήματος ή πλέγματος νοημάτων, αλλά και τήν παρουσία μέσα της κάποιου νοήματος είτε πλέγματος νοημάτων, άπρόσφορου για τή νοητική σύλληψη του αντικειμένου της, και άρα μή ύπαρκτέου μέσα της. Άλλωστε, αυτό κατ' έξοχήν τό άπρόσφορο νόημα, τό παρὰ τό δέον παρόν στη συνείδηση, άποτελεΐ τό σώμα του λάθους.

Μέ τή μάλλον βιωμένη αυτή και όλιγώτερον κατεργασμένη λογικά έννοια του λάθους προβαίνει ό Descartes προς επίλυση του κύριου γι' αυτόν προβλήματος, πώς εΐναι δυνατόν να περιπίπτει σέ λάθος τό ανθρώπινο πνεϋμα.

Πολλά είναι τὰ χωρία τῶν ἔργων τοῦ Descartes, ὅπου ἀντιμετωπίζεται μὲ πολλή ἐμμογή τὸ μεταφυσικὸ αὐτὸ πρόβλημα, πῶς τὸ λάθος εἶναι δυνατόν, ποιά ἡ γενεσιουργὸς τοῦ αἰτίας.

Ὅταν πρωτοπροβάλλει τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν προέλευση τῶν λαθῶν, μὲ δεδομένο ἤδη ὅτι αὐτὰ μαρτυροῦν ἐσωτερικὴ ἀτέλεια τοῦ ἀνθρώπου (§ 8), παρέχεται ἡ ἐξήγηση, ὅτι ἐξαρτῶνται ἀπὸ δύο συντρέχουσες αἰτίες: ἀπὸ τὴν ἰκανότητα πρὸς γνώση καὶ ἀπὸ τὴν ἐλευθερίαν ἐκλογῆς, δηλαδὴ ἀπὸ τὴ νόηση, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ ἀπὸ τὴ βούληση («a duabus casibus simul concurrentibus dependere..., ab intellectu et simul a voluntate» (§ 8)). Ταυτόχρονα ὅμως καὶ βεβαιώνεται, ὅτι λάθος δὲν συμβαίνει στὴ διάνοια καθ' ἑαυτήν, ὅσον δηλαδὴ αὐτὴ περιορίζεται νὰ ἔχει ἀπλῶς παραστάσεις —δεκτικὲς ἐξάλλου νὰ γίνουν ἀντικείμενο κρίσεως (Ὅποτε μόνο καὶ ἀρχίζει τὸ ἐνδεχόμενο τοῦ λάθους. Δὲν λέγεται ὅμως αὐτὸ ἀκόμη).

Χωρίο ἐκφραστικώτατο γιὰ τὴν κατὰ Descartes προέλευση τοῦ λάθους εἶναι τὸ ἀκόλουθο, ἀπὸ τὴν § 9 τῆς *Meditatio IV*: «Unde ergo nascuntur mei errores? nempe ex hoc uno, quod, cum latius pateat voluntas quam intellectus, illam non intra eosdem limites contineo, sed etiam ad illa, quae non intelligo, extendo; ad quae cum sit indifferens, facile a vero et bono deflectit, atque ita et fallo et pecco». Δηλαδή: «Ἀπὸ ποῦ γεννῶνται λοιπὸν τὰ λάθη μου; — Ἀπὸ αὐτὸ μόνο, ὅτι, ἐνῶ ἡ βούληση ἀπλώνεται πολὺ εὐρύτερα παρὰ ὅσο ἡ νόηση, δὲν τὴν συγκρατῶ στὰ ἴδια αὐτὰ ὅρια, ἀλλὰ τὴν ἐπεκτείνω καὶ σὲ ὅσα δὲν νοῶ· καί, ὅπως εἶναι ἀδιάφορη πρὸς αὐτά, εὐκόλα ξεφεύγει ἀπὸ τὸ ἀληθινὸ καὶ τὸ ἀγαθόν. Ἔτσι καὶ λαθεύω καὶ ἁμαρτάνω».

Στὸ χωρίο αὐτὸ ἐπικαλεῖται ὁ Descartes ὑπερβασία τῆς βουλήσεως κάπως, ἐνέργειά της δηλαδὴ πέραν ἀπὸ τὸ ὅριο τῆς νοήσεως.

Προϋποθέτει ὁ φιλόσοφος τοῦ *cogito ergo sum*, ὅτι ἡ βούληση ἔχει πεδίο ἐνέργειας πολὺ εὐρύτερο ἀπὸ τὸ πεδίο ἐνέργειας τῆς νοήσεως, ἀλλὰ καὶ ὅτι πρέπει νὰ μὴ ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῆς νοήσεως.

Ἡ σχέση αὐτὴ βουλήσεως καὶ νοήσεως, ὅπου ἐμφανίζεται ἡ βούληση νὰ ὑπερέχει ὡς πρὸς τὸ εὖρος τοῦ πεδίου ἐνέργειας, ἡ νόηση νὰ ὑπερέχει ὡς πρὸς τὸν καθορισμὸ τῶν συγκεκριμένων του διαστάσεων, ἀποτελεῖ κάπως ὑπερνίκηση τῆς ἐντονης στὸν ὕστερο Μεσαίωνα διαμάχης μεταξὺ νοησιαρχίας καὶ βουλησιαρχίας, ἐνῶ ἐξ ἄλλου βρίσκεται σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν κατ' Ἀριστοτέλη σχέση γνωσιακοῦ πεδίου καὶ πραξιακοῦ πεδίου. Κατ' Ἀριστοτέλη, τὸ πεδίο ἐνέργειας τῆς γνωσιακῆς λειτουργίας εἶναι ἀπέραντο, καθὼς συμπεριλαμβάνει καὶ τὰ ἐφικτὰ καὶ τὰ μὴ ἐφικτὰ καὶ τὰ ὑπερχρονικά («ἡ μὲν γὰρ δόξα δοκεῖ περὶ πάντα εἶναι, καὶ οὐδὲν ἦπτον περὶ τὰ αἰδία καὶ τὰ ἀδύνατα ἢ τὰ ἐφ' ἡμῖν», *Ἠθικά Νικομάχεια* 1111 b 31-33), ἐνῶ τὸ πεδίο ἐνέργειας τῆς πραξιακῆς λειτουργίας δὲν ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῶν ἐφικτῶν («ὅλως γὰρ ἔοικεν ἡ προαίρεσις περὶ τὰ ἐφ' ἡμῖν εἶναι», 1111 b 29-30).

Προϋποθέτει επίσης ο Descartes, ότι ή βούληση είναι «αδιάφορη» προς όσα δέν καταλαμβάνει ή νόηση, δέν έχει δηλαδή τή δυνατότητα ως προς αὐτὰ νά διακρίνει τὸ ἀληθινὸ ἀπὸ τὸ μὴ ἀληθινὸ ἢ τὸ ἀγαθὸ ἀπὸ τὸ μὴ ἀγαθό, καθὼς ή νόηση μόνο έχει τέτοια δυνατότητα· καί πρεσβεύει, ὅτι ή μὴ διάκριση αὐτὴ ἐπιφέρει τὴν ὀλισθησιὴν πρὸς τὸ λάθος εἴτε πρὸς τὸ κακό. Μὲ τὴν ἐξήγησι αὐτὴ ἐξαθκώνεται ή νόηση ὡς πρὸς τὸ λάθος, καθὼς στὴ βούληση καταλογίζεται ή εὐθύνη γιὰ τὴ διάπραξή του.

Κατὰ Descartes, ή γνωσιακὴ ἐνέργεια ἐπιτελεῖται μὲ παρέμβαση καί τῆς βουλήσεως: Ἡ κατορθωμένη γνωσιακὴ ἐνέργεια ἐπιτελεῖται ὡς ἐλεύθερη ἀποδοχὴ σαφέστατου νοήματος, ἀληθινοῦ, προσαγμένου κάπως στὴ βούληση ἀπὸ τὴ νοήσι πρὸς ἀποδοχὴ του. Ἴδου οἱ ἐκφράσεις τοῦ φιλοσόφου: «non quod ab aliqua vi externa fuerim ad id coactus, sed quia ex magna luce in intellectu magna consecuta est propensio in voluntate» (§ 10), δηλαδή «ὄχι σὰν νά δέχτηκα ἐξαναγκασμὸ ἀπὸ κάποια ἐξωτερικὴ δύναμη, ἀλλὰ διότι ἀπὸ τὸ μέγα φῶς στὴ διάνοια ἐπακολουθεῖ μεγάλη στὴ θέληση ἑλξη». Ἐπίσης «non potui quidem non judicare illud, quod tam clare intelligebam, verum esse» (§ 10), δηλαδή «δέν μοῦ ἦταν δυνατόν νά μὴ κρίνω ὅτι εἶναι ἀληθινὸ κάτι μὲ τόση νοημένο σαφήνεια»· ἐπίσης «tanto magis sponte et libere illud crediti, quanto minus fui ad istud ipsum indifferens» (§10), δηλαδή «τόσο πιὸ αὐθόρμητα καί πιὸ ἐλεύθερα ἐκεῖνο ἐπίστευσα, ὅσο ὑπῆρξα ὀλιγότερο ἀδιάφορος πρὸς αὐτό».

Ἐξάλλου οἱ λέξεις «et bono», δηλαδή «καί ἀπὸ τὸ ἀγαθό», καί οἱ λέξεις «ei pecco», δηλαδή «καί ἁμαρτάνω», τοῦ χωρίου τῆς § 9 τῆς *Meditatio IV* προκαλοῦν τὴν ἐντύπωση, ὅτι ἐννοεῖ τὸ λάθος ὁ Descartes ἐνιαῖα, εἴτε πρόκειται γνωσιακὴ εἴτε πραξιακὴ λειτουργία τοῦ πνεύματος, δηλαδή ὅτι ἐξομοιώνει ὡς πρὸς τὴ γενεσιουργὸ αἰτία γνωσιακὸ σφάλμα καί ἠθικὸ ἁμάρτημα. Ἀλλὰ ὁ Descartes ὁ ἴδιος προειδοποιεῖ ρητὰ, ὅτι ή *Meditatio IV* ἔχει θέμα τὴ γνώση μόνο καί ὄχι τὴν ἠθικὴ συμπεριφορὰ ἢ τὴ θρησκευτικὴ πίστι, καί ἄρα ὅτι ἀφορᾷ μόνο στὸ λάθος, ἐννοημένο κατ' ἀντίθεση πρὸς τὴν ἀλήθεια, καί ὄχι τυχόν στὸ ἁμάρτημα ἢ στὴν ἀπόκλιση ἀπὸ τὸ ἐξ ἀποκαλύψεως δόγμα (βλ. τὸ εἰσαγωγικὸ στὶς *Meditationes* κεφάλαιο μὲ τίτλο «Synopsis sex sequentium meditationum»).

Σὲ ἄλλο χωρίο τῆς *Meditatio IV*, καί συγκεκριμένα τῆς § 8, ἐξαίρονται ή βούληση καί ή εὐχέρεια ἐκλογῆς γιὰ τὸ μέγιστο εὖρος τοῦ πεδίου τους ἐνεργείας, μάλιστα ὥστε μὲ αὐτὲς ὡς αὐθεντικὲς ἐκφάνσεις ἐλευθερίας νά φαντάζεται ὁ ἄνθρωπος τὸν ἑαυτὸ του κάπως σὰν ὁμοίωμα τοῦ θεοῦ. Ἐξ ἄλλου, στὸ ἴδιο χωρίο ἀναγνωρίζεται, ὅτι νοητικὴ δύναμη, φαντασία καί μνήμη εἶναι σὲ περιορισμένο βαθμὸ χορηγημένες ἀπὸ τὸν Θεὸ στὸν ἄνθρωπο. Γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ἀτελείας αὐτῆς, καί παρέχεται, σὲ ἄλλο χωρίο (§ 16), μνημοτεχνικὴ συμβουλὴ πρὸς ἀπόκτηση χρήσιμης συνήθειας ἀποτρεπτικῆς τοῦ λάθους: ὁ προσεκτικὸς ἀναστοχασμὸς τῶν γνώσεων κατ' ἐπανάληψη, ὥστε νά βρίσκονται, ὅποτε χρειασθοῦν, στὴ μνήμη.

Ἄλλο χωρίο (§ 12 τῆς *Meditatio IV*) περιέχει καίρια συμβολή πρὸς ἀποφυγὴ τοῦ λάθους: τὴν «ἐποχή» τῶν ἀρχαίων, δηλαδή ἀποχή ἀπὸ κρίση, ἀποδεκτικὴ ἢ ἀπορριπτικὴ τοῦ προβλημένου πρὸς ἀποδοχὴ νοήματος ἢ πλέγματος νοημάτων, ἐφόσον δὲν ἔχει γι' αὐτὸ ἡ διάνοια ἐνάργεια καὶ σαφήνεια σὲ βαθμὸ ἀρκετό. Καὶ πρὸς ἐνίσχυση τῆς συμβουλῆς αὐτῆς γιὰ «ἐποχή», τονίζεται ὅτι ἀποτελεῖ κακὴ χρῆση τῆς ἐλευθερίας, ἂν συντρέξει ἡ βούληση ὥστε νὰ γίνεи ἀποδεκτὸ μὲ τὴν κρίση κάτι, χωρὶς ἡ διάνοια νὰ ἔχει ἐνάργεια καὶ σαφήνεια γι' αὐτό, ἔστω καὶ ἂν κατὰ σύμπτωση ἐπιτευχθεῖ ἀλήθεια· γιατί καὶ τότε παραβιάζεται ἡ ἐκδηλῆ ἀπὸ τὸ «φυσικὸ φῶς» ὑποχρέωση νὰ προηγεῖται πάντοτε ἡ νοητικὴ σύλληψη ἀπὸ τὴ βουλευσιακὴ ἀπόφαση: «quia lumine naturali manifestum est perceptionem intellectus praecedere semper debere voluntatis determinationem» (§ 12· πρβλ. § 17).

Καὶ συνοψίζει ὁ Descartes, ἱκανοποιημένος ἀπὸ τὴν μοναδική, καθὼς πιστεύει, δυνατὴ ἐξήγηση τῆς γενεσιουργοῦ αἰτίας τοῦ λάθους, τὴν ἐπιτευγμένη ἀπὸ τὸ ἴδιον: γιατί, ἂν συγκρατῶ κάθε φορὰ τὴ βούληση, πρὶν νὰ ἐκφέρω κρίσεις, ὥστε νὰ ἐκταθεῖ μόνο πρὸς ὅσα ἡ διάνοια ἐκθέτει σαφέστατα καὶ εὐκρινέστατα, δὲν εἶναι δυνατόν σὲ καμιά περίπτωση νὰ διαπράξω λάθος» (§ 17). Καὶ ἀκολουθεῖ εὐθὺς ἀμέσως κρίσιμη ἐπεξήγηση: «Γιατί κάθε σαφέστατη καὶ εὐκρινέστατη ἔννοια εἶναι ἀναμφισβήτητα κάτι, καὶ ἄρα δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ μηδέν, ἀλλὰ ἔχει δημιουργὸ τὸν Θεό, τὸ κατ' ἐξοχὴν τέλειον ὄν, τὸ ἀνεπίδεκτο ἀπατηλῶν προθέσεων· ὥστε καὶ ἀναμφίβολα εἶναι ἀληθινή» (§ 17).

Στὸ ἔργο *Principia Philosophiae*, καὶ εἰδικώτερα στὸ πρῶτο Μέρος του, ὅπου ἐπίσης πραγματεύεται περὶ λάθους ὁ Descartes, ἐπαναλαμβάνει καὶ σὲ διδακτικὸ ὕφος, σύμφωνα καὶ μὲ τὸν προορισμὸ τοῦ ἔργου αὐτοῦ, ὅσα περὶ λάθους ἔχει πραγματευθεῖ στὴν *Meditatio IV*. Περιλαμβάνει ὁμως τὸ μεταγενέστερο αὐτὸ ἔργο καὶ ὄχι ὀλίγες προσθήκες ἐξηγητικὲς ἢ καὶ παραινετικὲς.

Στὴν § 32 ἐξηγεῖται ἡ κατὰ Descartes σημασία τῶν λέξεων βούληση καὶ διάνοια: «αἰσθάνομαι, φαντάζομαι, ἀκόμη καὶ συλλαμβάνω κάτι καθαρὰ νοητό, εἶναι διάφοροι τρόποι τοῦ ἀντιλαμβάνομαι» διανοητικά· «ἐπιθυμῶ, ἀποστρέφομαι, καταφάσκω, ἀρνοῦμαι ἀμφιβάλλω εἶναι διάφοροι τρόποι τοῦ θέλω». Καὶ ἡ ἐξήγηση αὐτὴ βοηθεῖ, ὥστε νὰ ξενίζει ὀλιγώτερο ἡ γνώμη τοῦ Descartes γιὰ τὴν προέλευση τοῦ λάθους, ἡ καταλογιστικὴ τῆς εὐθύνης γιὰ τὴ διάπραξή του ὄχι στὴ νόηση, ἀλλὰ στὴ βούληση.

Παρὰ τὴν ἐξήγηση αὐτὴ ὁμως, στὴν § 42 προβάλλεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Descartes ἡ εὐλογη ἀπορία, πῶς εἶναι δυνατόν «νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ βούληση τὸ λάθος», ἐνῶ «δὲν ἔχει κανεὶς τὴ θέληση νὰ διαπράξει λάθος», καὶ παρέχεται ἡ ἐπεξήγηση: «ὑπάρχει μεγάλη διαφορὰ μεταξὺ τοῦ νὰ θέλομε νὰ λαθεύομε καὶ τοῦ νὰ θέλομε νὰ δώσομε τὴ συναίνεσή μας σὲ γνῶμες, ποὺ εἶναι ἡ αἰτία νὰ λαθεύομε κάποτε. Γιατί, ἂν καὶ δὲν ὑπάρχει κανεὶς μὲ θέληση νὰ λαθεύει, δὲν ὑπάρχει ὁμως

κάνεις χωρίς θέληση να δώσει τη συναίνεσή του σε κάτι που δεν γνωρίζει με εὐκρίνεια· μάλιστα και συμβαίνει συχνά, ἡ ἐπιθυμία πρὸς γνώση της ἀλήθειας να γίνεται αἰτία, ὥστε ὅσοι δεν γνωρίζουν τὴν ἀκολουθητέα τάξη γιὰ τὴν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας να μὴ κατορθώνουν τὴν εὕρεσή της καὶ να λαθεύουν, καθὼς [ἡ ἐπιθυμία ἐκείνη] τοὺς παρακινεῖ να κρίνουν βεβιασμένα καὶ να παραδέχονται ὡς ἀληθινὰ ὅσα δεν τοὺς εἶναι σε ἀρκετὸ βαθμὸ γνωστά».

Στὶς §§ 66 καὶ ἐπομένως σχολιάζονται περιπτώσεις λαθῶν οἷονεὶ τυπικές: ὅπως σχετικὰ μετὰ τὸ χρῶμα ἢ μετὰ τὸν πόνο, καθὼς νομίζομε ὅτι ὑπάρχει τὸ χρῶμα στὰ πράγματα ἢ ὁ πόνος στὰ μέλη τοῦ σώματός μας, παραγνωρίζομε δηλαδὴ ὅτι χρῶμα καὶ πόνος εἶναι προπάντων αἰσθήματά μας, δηλαδὴ «συγκεχυμένες σκέψεις» μας, καὶ δεν ἐμμένομε στὴν ἐπίγνωση ὅτι ἀπλῶς ὑπάρχει κάτι ἄγνωστό μας στὰ πράγματα ἢ στὰ μέλη τοῦ σώματός μας καὶ αὐτὸ ἐπιφέρει τὴ γένεση τῶν ἀντιστοιχῶν αἰσθημάτων μας. Ἡ ἐμμονὴ στὴν ἐπίγνωση αὐτὴ μάλιστα καὶ συνιστᾶται πρὸς ἀποφυγὴ τῶν προκειμένων λαθῶν. Ἀλλὰ καὶ ἀκολουθεῖ ἀπαρίθμηση (§§ 71-74) γενεσιουργῶν τοῦ λάθους αἰτιῶν ψυχολογικοῦ μᾶλλον χαρακτήρα. Ὡς κύρια αἰτία ἐπισημαίνεται ἡ διατήρηση ἐνεργῶν στὴ διάνοιά μας τῶν προκαταλήψεων τῆς παιδικῆς μας ἡλικίας, δηλαδὴ ἀφελῶν ἐντυπώσεων, προλογικῶν σε κάποιον βαθμὸ, σχηματισμένων ὅταν ἡ ψυχὴ μας ἦταν ἀκόμη πολὺ ἐνωμένη μετὰ τὸ σῶμα καὶ ἀντιλαμβανόταν σωματοκεντρικὰ τὴ γύρω μας πραγματικότητα. Ὡς δεύτερη αἰτία ἐπισημαίνεται ἡ κατὰ τὴν ὥριμη ἡλικία δυσκολία μας νὰ ἐλευθερωθοῦμε πλήρως ἀπὸ τὶς ἔκγονες τῆς παιδικῆς ἡλικίας προκαταλήψεις, καθὼς λησμονοῦμε συχνά, ὑπὸ τὸ βάρος τῆς συνήθειας, ὅτι δεν ἔχουν κῦρος ἀναμφισβήτητο οἱ παιδικὲς αὐτὲς κρίσεις μας. Π.χ., ἡ παιδιόθεν παράστασή μας τῶν ἄστρων ὡς πολὺ μικρῶν μας παρακολουθεῖ καὶ στὴν ὥριμη ἡλικία μας παρὰ τὴ διδασχὴ μας ἀπὸ τὴν ἀστρονομία γιὰ τὸ πραγματικὸ μέγεθός τους. Ὡς τρίτη αἰτία ἐπισημαίνεται ἡ κόπωση τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὴν παρατεταμένη προσοχὴ σε κάτι καθαρὰ νοητό, ἐνῶ καὶ παρέχεται ἡ ἐξήγηση ὅτι προέρχεται ἡ κόπωση αὐτὴ ἀπὸ τὴν ἐνωση τῆς ψυχῆς μετὰ τὸ σῶμα ἢ καὶ ἀπὸ τὴν παιδιόθεν ἀποκτημένη συνήθεια τῶν πολλῶν ἀνθρώπων νὰ πιστεύουν ὡς ὑπαρκτὰ μόνο τὰ αἰσθητὰ καὶ νὰ ἐμπιστεύονται γιὰ τὴ γνώση μόνο τὶς αἰσθήσεις, ἂν καὶ ἀνίκανες δίχως τὴ συνδρομὴ τοῦ λογισμοῦ νὰ συλλάβουν ὅχι συγκεχυμένα τὴ φύση τοῦ ὅποιου ἀντικειμένου. Καὶ ὡς τέταρτη αἰτία ἐπισημαίνεται ἡ ἐπιτόλαιη, ὅταν διαλογιζόμαστε, ἐμπιστοσύνη μας στὶς λέξεις, ὡς ἂν νὰ συμπίπτουν μετὰ τὰ πράγματα, ὅπως ἡ ἀβασάνιστη κοινὴ χρῆση τους ὑποβάλλει.

Οἱ σχολιασμοὶ αὐτοὶ περιπτώσεων λαθῶν (§§ 66 κ.ἐξ.) καὶ οἱ ἐπισημάνσεις γενεσιουργῶν τους αἰτιῶν (§§ 71-74) ἐνέχουν, νομίζομε, ὑπέρβαση κάπως τῆς ἐκφρασμένης στὴ *Meditatio IV* γνώμης, ὅτι ἡ διάπραξη λάθους εἶναι καταλογιστέα ὅχι στὴ νόηση, ἀλλὰ στὴ βούληση (πρβλ. § 32).

Καὶ ἰδοὺ (§ 75), καταληκτικὰ τοῦ πρώτου μέρους τῶν *Principia Philo-*

sophiae, τὸ συμπέρασμα γιὰ ὅ,τι πρέπει νὰ τηροῦμε, ὥστε νὰ φιλοσοφοῦμε γνήσια: «Ἄν ἐπιθυμοῦμε ν' ἀσχοληθοῦμε σοβαρὰ μὲ τὴ μελέτη τῆς φιλοσοφίας καὶ μὲ τὴν ἀναζήτησι ὅλων τῶν ἀληθειῶν ὅσες ἔχομε τὴν ἱκανότητα νὰ γνωρίσομε, πρῶτα θὰ ἐλευθερωθοῦμε ἀπὸ τὶς προκαταλήψεις μας, δηλαδὴ θὰ προβοῦμε σὲ ἀπόρριψη ὅλων τῶν γνωμῶν, σὲ ὅσες ἐδώκαμε πίστη ἄλλοτε, ἕως ὅτου ἐπιτελέσομε τὴν ἐξέτασή τους· ὕστερα, θὰ ἐπισκοπήσομε τὰ νοήματα ὅσα εἶναι μέσα μας καὶ θὰ παραδεχθοῦμε ὡς ἀλήθεια ὅσα μόνο παρουσιάζονται σαφῇ καὶ εὐκρινῇ στὴ διάνοιά μας. Μὲ τὸν τρίτο αὐτὸ θὰ ἀποκτήσομε ἐπίγνωση ὅτι ὑπάρχομε, καθόσον εἶναι ἡ φύση μας νὰ σκεφτόμαστε, καὶ ὅτι ὑπάρχει Θεὸς ἀπὸ ὅπου ἐξαρτόμαστε· καί, ἀφοῦ ἀποκτήσομε τὴν ἐπίγνωση αὐτὴ, θὰ ἔχομε τὴ δυνατότητα νὰ ζητήσομε τὴν ἀλήθεια ὅλων τῶν ἄλλων πραγμάτων, γιὰ αὐτὸς εἶναι ἡ αἰτία τους..... Καὶ συγκρίνοντας ὅ,τι ἐμάθαμε —ἀφοῦ ἐξετάσομε τὰ πράγματα μεθοδικὰ— μὲ ὅ,τι σκεφτόμασταν γι' αὐτὰ πρὶν τὰ ἐξετάσομε, θὰ συνηθίσομε νὰ σχηματίζομε σαφεῖς καὶ εὐκρινεῖς ἔννοιες γιὰ ὅλα ὅσα ἔχομε τὴν ἱκανότητα νὰ γνωρίσομε. Στὶς ὀλίγες αὐτὲς ὁδηγίες περιλαμβάνονται ὅλες οἱ πιὸ σπουδαῖες καὶ γενικὲς ἀρχὲς τῆς ἀνθρώπινης γνώσεως».

Καὶ ἀκολουθεῖ ὁριογράφηση τοῦ γνωσιακοῦ ἐγχειρήματος (§ 76): "Ὅ,τι ὁ λογισμὸς τοῦ ἀνθρώπου συλλαμβάνει εἶναι πάντοτε ὀλιγώτερο βέβαιον ἀπὸ ὅ,τι ἔχει ἀποκαλύψει ὁ Θεός, καὶ ἄρα πρέπει ὁ ἀνθρώπινος λογισμὸς νὰ ὑποτάσσεται μὲ ταπεινοφροσύνη στὴ θείαν ἀποκάλυψη. Γιὰ ὅσα ὁμῶς δὲν ἀποτελοῦν θεολογικὲς ἀλήθειες, ὅποιος θέλει νὰ εἶναι φιλόσοφος δὲν ἐπιτρέπεται νὰ δέχεται ὡς ἀληθινὸ κάτι μὴ γνωρισμένο ἀπ' αὐτὸν ὡς ἀληθινόν, καὶ πρέπει νὰ ἐμπιστεύεται ὄχι τὶς αἰσθήσεις του, δηλαδὴ τὶς ἀλόγιστες κρίσεις τῆς παιδικῆς ἡλικίας του, ἀλλὰ τὸ λογικὸ του μᾶλλον, ἐφόσον εἶναι ἱκανὸς γιὰ τὴν ὀρθὴ χρῆση του.

Στὸ σύνολο τῶν διαλογισμῶν τοῦ Descartes γιὰ τὴν αἰτία τοῦ λάθους καταφαίνεται ἡ προσπάθειά του νὰ μὴ παρεκκλίνει ἀπὸ τὸ φιλοσοφικὸ σύστημά του, καθὼς καὶ νὰ μὴ καταλογίσει εὐθύνη στὸν Θεὸ γιὰ τὰ λάθη τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ ἐξήγηση ὁμῶς, πῶς συμβαίνει τὸ λάθος, ἐπιχειρεῖται μὲ ὑπέρβαση κάπως τῶν ὁρίων τῆς λογικῆς, ἀφοῦ στὴ βούληση καταλογίζεται ἡ εὐθύνη γιὰ τὸ λάθος, καὶ συγκεκριμένα στὴν ἐλευθερία ἐπιλογῆς, τὴ σύμφυτη μὲ τὴ βούληση. Ἀλλὰ, ὅπως εὐστοχα παρατηρεῖ ὁ Cassirer, ἡ προσφυγὴ στὴν ἠθικὴ πέραν κάπως ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς λογικῆς, συμβαίνει ὄχι μόνο γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς γνωσιοθεωρίας τοῦ Descartes μὲ τὴν ἐξήγηση τῆς αἰτίας τοῦ λάθους, ἀλλὰ ἤδη ἀπὸ τὴν ἀφετηρία τῆς ρηξικέλευθης αὐτῆς γνωσιοθεωρίας, μὲ τὴν περίφημη καρτεσιανὴ ἀμφιβολία ὡς ἐλευθερωτικὴ τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος πρὸς γνήσια λειτουργία του γιὰ τὴν εὕρεση τῆς ἀλήθειας. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἀναφορὰ στὸν Θεό, τελικά, ὡς χορηγὸ τῆς ἱκανότητος γιὰ ἐπίτευξη ἀλήθειας ἐγγυημένης ἀπὸ αὐτὸν ὡς πρὸς τὸ κῦρος τῆς ἀπόλυτα, μὲ τὶς ἐνδείξεις εὐκρινείας καὶ σαφήνειας τῶν συστατικῶν τῆς κάθε φορὰ νοημάτων, δὲν ἀποτελεῖ

ἐγκατάλειψη καὶ ἀπάρνηση τῆς ἐνδοσυνειδησιακῆς ἀρχῆς τῆς φιλοσοφίας ὡς cogito, ἀλλὰ συνειδησιακὴ πάντοτε πράξη, ὑπαγορευμένη ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ὑπερβατικὴ φύση τῆς συνειδήσεως, δηλαδή ἀπὸ τὴν ἀδήριτη μεταφυσικὴ ἀνάγκη τοῦ cogito νὰ εὔρει καὶ νὰ ἔχει ἔσχατο ἔρεισμα σὲ κάτι ἀπόλυτο, καθὼς εἶναι ὁ Θεὸς μόνο.

Ἐξ ἄλλου, ἡ ἐξήγηση τῆς αἰτίας τοῦ λάθους συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐξῆς διευκρίνιση: Ἄν ὁ θεὸς χορηγοῦσε ἀρχῆθεν στὸν ἄνθρωπο τέλεια ἱκανότητα γιὰ εὔρεση τῆς ἀλήθειας, τότε δὲν θὰ διέπραττε λάθος ὁ ἄνθρωπος σὲ καμιά περίπτωσι, ἀλλὰ τότε θὰ ἔπαυε νὰ εἶναι ἄνθρωπος καὶ θὰ ἦταν αὐτόματος μηχανισμός. Χορήγησε ὁ Θεὸς στὸν ἄνθρωπο ἱκανότητα γνωσιακὴ ὄχι τέλεια, καθὼς ἀντίστοιχα τὸν προίκισε μὲ τὴν ἐλευθερίαν, τὴ θαυμαστὴ αὐτὴ δύναμη πρὸς μεγαλουργία, τὴ διακριτικὴ τοῦ ἀπὸ τὰ ζῶα. Εἶναι ἄρα ὁ ἄνθρωπος ὑποκείμενος στὸ λάθος, καθὸ κάτοχος ἐλευθερίας. Τὸ ἐνδεχόμενο τοῦ λάθους εἶναι τὸ βαρὺ τίμημα τῆς ἐλευθερίας. Ὁ ἀέναντος ἀγώνας γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τοῦ λάθους εἶναι τίτλος ἀκήρατος εὐγένειας τοῦ ἀνθρώπου.

Κωνσταντῖνος Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ
(Ἀθῆναι)